

નાના નાના ભૂલકાં જેવા રમવા જોગાં બાળ
રમતાં રમતાં શીખવે એવી શાળાઓ ક્યાં આજ ?
અરે મને ખૂંચતું એટલું આજ !

- મુરલી ઠાકુર

આલ્બર્ટ આઈનસ્ટાઈનનું નીચેનું વાક્ય અમને સતત પ્રેરણા
આપતું રહ્યું છે :

“વિશ્વમાં એક પણ બાળક દુઃખિયારું હોય ત્યાં સુધી એકે
શોધ મહાન નથી કે એકે પ્રગતિ અસાધારણ નથી.”

આજે ક્યાં છે આપણું બચપણ ? ક્યાંક ગંદી શેરીઓમાં
રખડી રહ્યું છે, ક્યાંક ઘરોમાં માર ખાઈ રહ્યું છે, ક્યાંક કાળી મજૂરી
કરી રહ્યું છે તો ક્યાંક ખભે પુસ્તકોનો બોજ ઉપાડીને શિક્ષણને નામે
હાથે-પગે બેડીઓ બાંધી ‘ઘરકામ’ કરી રહ્યું છે.

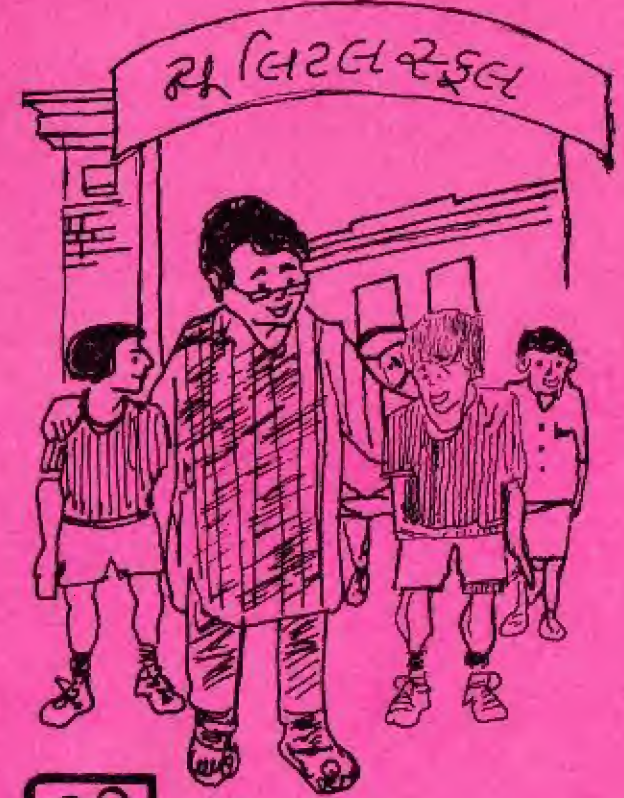
આ ચોપડીમાં એક “સારી શાળા” વિશેની વાત છે જેમાં
ભણવું સૌને ગમે. આપણા દેશના કરોડો બાળકોને આવી શાળાઓ
મળે એ જ પ્રાર્થના.

- રાજુ-દીપ્તિ

સારી શાળા

જહાંન હોલ્ટ

રજૂઆત : પુષ્પા અગ્રવાલ ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

શિશુ મિલાપ - વડોદરા

આ ચોપડીનું
હિન્દીમાં પ્રકાશન ભારત
જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ દ્વારા
'રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા
મિશન'ના સહયોગથી
થયેલું.

'જન વાચન
આંદોલન' હેઠળ પ્રકાશિત
આ ચોપડીઓનો હેતુ
ગામડાંના લોકો અને
બાળકોમાં વાંચવા-
લખવામાં રસ પેદા
કરવાનો છે.

સારી શાળા : જોન હોલ્ટ

Sari Shala : Jhon Holt

રજૂઆત : પુષ્પા અગ્રવાલ

અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ

પુસ્તકમાળાના સંપાદક : અરવિન્દ ગુપ્તા

કાર્યકારી સંપાદક : સંજય કુમાર

રેખાંકન : પંકજ ઝા

લેસર ગ્રાફિક્સ : અક્ષર નિર્માણ, અમદાવાદ

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ

પ્રકાશન : સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશક :

શિશુ મિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી, વડોદરા- ૩૯૦૦૦૭

ફોન : ૦૩૬૫-૩૪૨૫૩૯

સારી શાળા

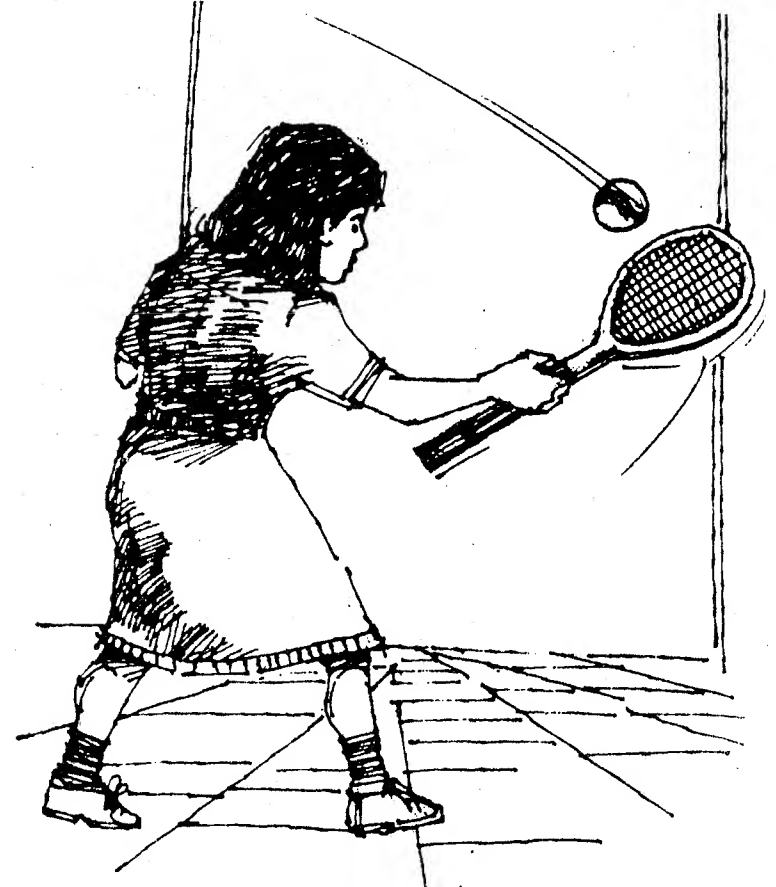
લેખક : જોન હોલ્ટ

રજૂઆત : પુષ્પા અગ્રવાલ ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ - રાજુ

સારી શાળા

ડેન્માર્કની ન્યુ લિટલ સ્કુલ એક એવી શાળા છે જ્યાં બાળકો અને મોટાં વચ્ચે મુક્ત સંબંધો છે. અહીંયાં બાળકો મોટાઓ સાથે બહુ નિડરતાપૂર્વક અને વફાદારીથી વર્તે છે. એટલે જ અહીં વાસ્તવિક ભણતર થઈ શકે છે.

પેગી લ્યુસે આ શાળામાં બે વર્ષ સુધી કામ કર્યું હતું. તેમણે આના વિશે એક ફિલ્મ 'વી હેવ ટુ કોલ ઈટ સ્કુલ બનાવી. ફિલ્મની શરૂઆતમાં એક શિક્ષક કહે છે" અમારે આને શાળા કહેવી પડે છે. બાળકોને શાળાએ જવું હોય છે,, અને અમે આને શાળા ન કહીએ તો તેઓ અહીં આવી શકશે નહીં. "પરંતુ અહીં તો સ્કુલ સિવાયના સમયે પણ આવવાનું બને છે. અહીં શાળા જેવું કશું નથી. અહીં કાંઈ ભણવાનું થતું નથી. વાસ્તવમાં કશુંક કરવાની આ જગ્યા છે. અહીં ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના લગભગ ૮૫ બાળકો અને ૬ મોટાનો એક જીવંત, રુચિકર, આનંદિત, સુરક્ષિત, વિશ્વાસપૂર્ણ, સહયોગપૂર્ણ સમુદાય છે.

આ સમુદાયમાં બાળકો પોતાને ઠીક લાગે તેમ જીવે છે. સિવાય કે આપણા બધામાં હોય છે તેવી મર્યાદાઓ, જેવી કે એક બીજાને મારવું નહિ બીજાની કે સમુદાયની મિલકતને નુકશાન ન પહોંચાડવું વગેરે. આ શાળામાં બાળકો જેની સાથે જ્યાં સુધી ઈચ્છે ત્યાં સુધી પોતાનો વખતનો ઉપયોગ કરી શકે છે. શિક્ષક બાળકોને આ બધું કરવાની જગ્યા અને વ્યવસ્થા કરે છે , અને તેમનું ધ્યાન રાખે છે. સાથે જ તેઓ બાળકો માટે કંઈ રુચિપૂર્ણ કામ અને ગતિવિધિ વિચારે છે. આ બધું કરવા માટે બધી સામગ્રી અને ઓજારો પૂરાં પાડે છે. તે બાળકોની સાથે તેમની આવડત અને કુશળતાનો ઉપયોગ કરે છે. બાળકો જો તેમની મદદ ઈચ્છે તો તેમને મદદ કરે છે.

શિક્ષક બધી રીતે સતત બાળકોની સાથે રહે છે, બાળકો પોતે બનાવેલી વસ્તુઓ શિક્ષકોને બતાવવા ઈચ્છે, પ્રશ્ન પૂછવા ઈચ્છે, અથવા માત્ર વાંતો કરવા ઈચ્છે કે તેમની સાથે રહેવાનું ઈચ્છે. શિક્ષક અહીં પોતાની વડીલ તરીકેની જવાબદારી નિભાવવા નથી હોતા. જેવી કે બાળકને ઈશારો કરવો, ડરાવવું, લઢવું, લાલચ આપવી અથવા એવા કામો કે જે તેઓએ અથવા બીજાઓએ બાળકના હિત માટે નક્કી કર્યા છે.

જેને લોકો શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ કહે છે તેવું આ શાળામાં કશું નથી. અહીં કોઈ ધોરણ કે વિષય નથી, કોઈ અભ્યાસક્રમ નથી. પહેલેથી નક્કી કરેલો કોઈ રસ્તો પણ નથી. અહીં પરીક્ષા નથી. નંબર કે ગ્રેડ પણ નથી. બાળકોની બાબતમાં અહીં કોઈ પ્રગતિપત્રક રાખવામાં આવતું નથી. કોઈની સાથે અહીં મુલાકાત પણ નથી થતી. હા, જો કોઈ મળવા ઈચ્છે તો આવીને વાત કરી શકે છે.

ભણવા માટે કોઈ પણ જાતનું દબાણ કરવામાં આવતું નથી. શું-આપણે આને-આમ કરીએ અથવા શું તમે નથી વિચારતા કે આવું કરવું જોઈએ એવું કશું જ ક્યારેય નથી, જેવું અન્ય શાળાઓમાં હમેશા થાય છે. અહીં શિક્ષકો બાળકો દ્વારા કરેલા કાર્યોનું પ્રદર્શન લોકોને પ્રભાવિત કરવા કરતા નથી. શાળામાં આવનારને ક્યારેય બાળકે કરેલા નમૂના, ચિત્રો, મોડલ કે કલાત્મક વસ્તુઓ બતાવવામાં નથી આવતી. બાળકો કેટલા કાર્યશીલ છે તે બતાવવા ક્યારેય નૃત્ય, નાટક વગેરે કાર્યક્રમો થતા નથી.

એનાથી ઉલટું અમેરિકામાં ટોચની ૧% કે ૨% માં ગણના થાય તેવી એક શાળા પોતાના મુખપત્ર / પ્રવાસમાં વર્ણન એ બાબતો પણ બતાવે છે જે બાળકોએ કરી હતી. જેમકે એક સ્ટીમર પરથી સામાન ઉતારતાં જોવું, વાટર ની વર્ક્સ જોવું, રેલવે સ્ટેશન પર કોઈ વ્યક્તિનો મુલાકાત લેવી વગેરે. એમાં એ દર્શાવ્યું છે કે આવી યાત્રામાં બાળકોની એક યોજના હોય છે, બાળકો લોકોની મુલાકાત માટે એક પ્રશ્નોત્તરી તૈયાર કરે છે. ત્યાં સુધીનું વર્ણન છે કે એ યાત્રાનું પરિણામ હતું. બાળકો દ્વારા એક છ ફૂટનો નકશો બનાવાયેલ, જેને ટીંગાડવા છત ઉપર ગરગડી દ્વારા ખેંચવો પડ્યો હતો.

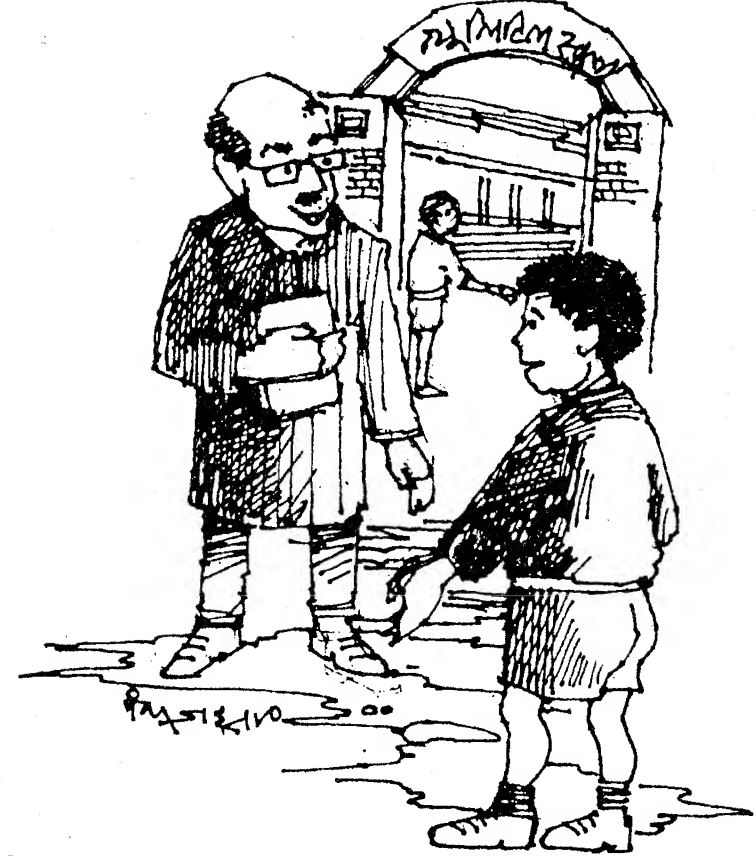
પરંતુ આ નકશા, આ મુલાકાતો, આ પ્રોજેક્ટ ખરેખર કોણ નક્કી કરે છે? આવા પ્રવાસોના વધારેમાં વધારે પરિણામ બાળકો દ્વારા તૈયાર થયેલા રિપોર્ટ, નકશા, ફોટા, વાર્તાના રૂપમાં આવે છે. પરંતુ શું હંમેશાં કંઈક પરિણામ આવવું જરૂરી છે? જો હું મારી રૂચિનું કંઈક જોવા જાઉં છું તો મારે કાંઈ છ ફૂટનો નકશો નથી બનાવવો પડતો કે ગીત નથી બનાવવું

પડતું કે રિપોર્ટ નથી લખવો પડતો. હું જાતે જ નક્કી કરી શકું છું કે પોતાના અનુભવથી મારે પરિણામ જોઈએ તો કેવું પરિણામ જોઈએ છે. જો તે જરૂરી હોય તો. અથવા વધારે સારું એ જ છે કે હું રાહ જોઉં અને પરિણામને સ્વયં પ્રગટ થવા દઉં. એમાં સમય લાગી શકે, ક્યારેક કેટલાંક વર્ષો પણ. પરંતુ રચનાત્મક શિક્ષક આના માટે જોર કરતા હોય, પ્રેરણા આપતા કે ધકેલતા હોય એવું ક્યારેય થતું નથી.

મેં એવી જાતની શાળામાં ભણાવ્યું છે. હું જાણું છું કે ત્યાં કેવું પરિણામ આવે છે. એક શાળાના પ્રમુખ ગર્વથી કહે છે. એમને બાળકોની કોઈ વસ્તુને ગીતમાં કે નૃત્યમાં વ્યક્ત કરવાની કાબેલિયત પર હંમેશાં આશ્ચર્ય થાય છે. શિક્ષકોની આવી બધી પ્રતિક્રિયાઓ બાળકોના દિલ-દિમાગમાં ઝડપથી ઉતરે છે. બાળકો શિક્ષકોને શું ગમે છે તે જલ્દી સમજી જાય છે. અને તેના માટે બાળકે શું કરવું જોઈએ. એટલે કે શું કરીશું તો વખાણ થશે, ઈનામ મળશે કે સારો રિપોર્ટ મળશે અને શું નહીં કરવાથી. અથવા તો આમ કરવું નથી ગમતું એવું બતાવવાથી, તેમને ખાસ અને પ્રિય બાળકોના વર્તુળમાંથી દૂર અંધારામાં ધકેલી દેવામાં આવશે, આ બધું જ બાળકો ખૂબ સારી રીતે સમજે છે.

ન્યૂ લિટલ સ્કુલમાં આવું કશું જ નથી.

આ જગ્યા કેવી છે તેનો થોડો અંદાજ કરવા માટે પણ તેને જોવી જરૂરી છે. બાળકો અને વડિલોની વચ્ચે રમાતી એ રમતથી આપણે એટલા તો દેવાઈ થઈ ગયા છીએ - કહેવાતી મુક્ત શાળાઓ પણ- જેમાં વડિલો હંમેશાં એવી ચિંતામાં રહે છે કે શાળાએ બાળકો માટે નક્કી કર્યું છે તે કામ તેમની પાસે કેવી રીતે કરાવીએ? અને બાળકો એવી ચિંતામાં રહેતા હોય છે કે આનો પીછો કેવી રીતે છોડાવીએ. આપણે એવું વિચારી પણ નથી શકતા કે એવી પણ કોઈક જગ્યા છે જ્યાં આવી રમત નથી રમાતી. જ્યારથી 'ન્યૂ લિટલ' સ્કુલ જોઈ ત્યારથી બીજી શાળાઓમાંથી મારું મન ઉઠી ગયું છે. એવી શાળાઓ પરથી પણ, જેમને આજ દિન સુધી હું સારી માનતો હતો. એ શાળાઓના દેખાડો કરનારા, સતર્ક છતાં કંઈક મુંઝાએલા, ડરપોક કે મુરજાતા બાળકો અને ન્યૂ લિટલ સ્કુલના સ્વાભાવિક, નિર્ભય, નિખાલસ અને ઈમાનદાર બાળકોમાં

ઘણો બધો તફાવત છે. આમ તો મને બાળકોની સાથે ખૂબ ગમે છે પણ તેઓને શાળામાં જોઈ એના કરતાં તો સારું છે કે તેમને ન જ જોઈ.

ન્યૂ લિટલ સ્કુલમાં શું શું થાય છે અને ત્યાં બાળકોની જીંદગી કેવી રીતે બદલાય છે અને તેઓને કેવી રીતે મજબૂત બનાવાય છે, તેનું વર્ણન એક ચોપડી લખું તો પણ પુરું ન થાય. કોઈ બે બાળકો એક સરખું કામ નથી કરતાં, કોઈ બે દિવસ એક સરખા નથી હોતા. કાશ, આ શાળા પર ક્યારેક કોઈક પુસ્તક લખે !!

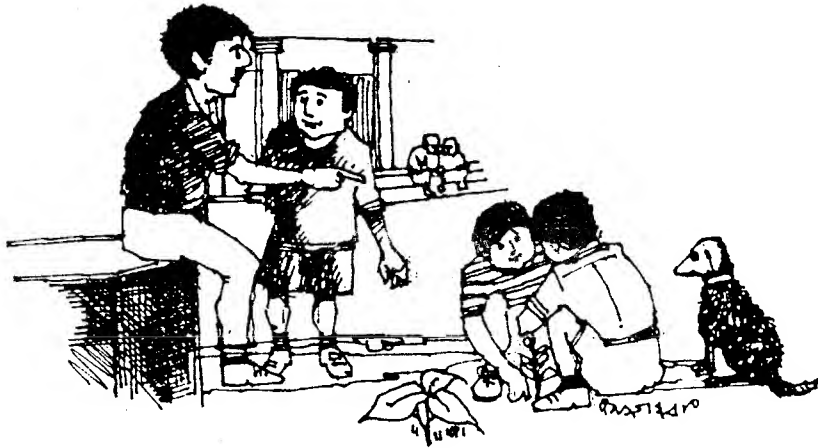
પરંતુ હું પણ અહીં એ સ્થાપિત કરવા માંગું છું કે સંકીર્ણ શૈક્ષણિક માપદંડો પ્રમાણે, જેની મા બાપ અને શિક્ષકોને ચિંતા રહે છે, આ એક

સફળ શાળા છે. અહીં બાળકોને આઈ.ક્યુ. કે શૈક્ષણિક કૌશલ્યના આધારે દાખલ કરવામાં નથી આવતા. અહીં એવા પણ કેટલાંક બાળકો આવે છે. જેઓ પોતાની ભૂતકાળની શાળામાં ખૂબ ખરાબ પરિણામ મેળવતા હતા.

પરંતુ અહીંથી વિદાય લેનારા મોટાભાગના બાળકો એવી પરંપરાગત હાઈસ્કુલોમાં ગયા છે જે અત્યંત કઠીન હોય. અને ત્યાં તેમણે ખૂબ સુંદર સિધ્ધિ મેળવી છે. અને જેઓની ઉંમર વધી ગઈ છે તે બધાએ વ્યવસાયિક કૌશલ્ય મેળવ્યું છે - એક એવા દેશમાં કે જ્યાં ૫% લોકો જ આવું કરે છે. હું એવી કોઈ શાળા વિશે નથી જાણતો જેનું આટલું સારું પરિણામ હોય.

જો કે એવો દાવો તો ન જ થઈ શકે કે આ બાળકો ડેન્માર્કના દરેક વર્ગ કે જાતિના પરિવારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આપણા દેશની જેમ ડેન્માર્કમાં પણ લોકો પોતાના બાળકોને આવી શાળામાં મોકલવાનું નહીં વિચારે. પરંતુ ન્યુ લિટલ સ્કુલના વાલીઓમાં અંદરોઅંદર ગમે તેટલા મતભેદ, ભિન્નતા હશે પરંતુ એક સમાનતા જરૂર છે કે તેઓ બાળકો પર વિશ્વાસ કરે છે. એવું ન હોત તો તેઓ તેમના બાળકોને આવી શાળામાં ન મોકલત. આ દૃષ્ટિએ મા બાપ અને ફલસ્વરૂપ તેમના બાળકો પણ અદ્ભુત

છે. મારું એ કહેવું છે કે આપણે બાળકો પર વિશ્વાસ મૂકી શકીએ છીએ કે તેઓ આ દુનિયાને જાણે અને આવો વિશ્વાસ મૂકતાં તેઓ તેમ કરી પણ શકતા હોય છે.

એક વર્ણન

બેંગ્સવાડ કોપનહેગનનું એક મધ્યમવર્ગના લોકોનું નગર છે. આ સ્કુલ એક નાના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં એક રસ્તાના કિનારે આવેલી છે. સ્કુલ અને રહેઠાણનાં મકાનોની વચ્ચે એક નાનું જંગલ છે, જ્યાં બાળકો રમવાનું પસંદ કરે છે. એક ચાર માળની ઈમારતના પહેલા માળે સ્કુલ છે. પરંતુ આ ઈમારતની બીજા કોઈ ઉપયોગ માટે આવશ્યકતા હોવાથી શાળાએ હવે નવી જગ્યા શોધવી પડશે. શાળાનો મુખ્ય ઓરડો કે જે કુલ જગ્યાનો બે તૃતિયાંશ ભાગ છે તે લાંબો અને સાંકડો છે. એમાં બંને તરફની દિવાલોમાં બારીઓ છે. આ ઓરડો ઔદ્યોગિક કામ માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો એટલે તેની બારીઓ નીચેની ફર્શ કરતાં-પ કુટની ઉંચાઈએ છે એટલે બાળકોને બહાર જોવા માટે ઉપર ચઢવું પડે છે. જો કે તેનાથી કાંઈ નુકસાન નથી કારણ કે તેના જેવી બીજી ઈમારતો સિવાય બહાર જોવા જેવું કાંઈ જ નથી મુખ્ય હોલની પાસે એક નાની વ્યાયામ શાળા છે. ત્યાં સ્કુલની બધી મીટિંગો થાય છે. હોલની બીજી બાજુ શૌચાલય પાસે બે નાના ઓરડા છે. જેમાંથી એક મુખ્યત્વે સંગીત માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. મુખ્ય હોલમાં એક તરફ વર્કશોપ છે. બાકીની જગ્યાને બે હજાર લાકડાની પેટી ઓની મદદથી નાના નાના ભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે.

બીયરની એક ફેક્ટરીએ જ્યારે પ્લાસ્ટિકની પેટીઓ વાપરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે સ્કુલને લાકડાની આ પેટીઓ મફતમાં મળી હતી. એ ઘેરા રંગના ખોખાં ખુરશી, ટેબલ, ચોપડીઓના કબાટ વગેરે તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. અને શાળામાં પ્રવેશતાં જ સૌ પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. તરત જ એ સામાન્ય અને પરિચિત લાગે છે. આ સાદા મજબૂત સસ્તાં ખોખાં શાળાની ભાવના વ્યક્ત કરતાં હોય તેવું પ્રતિત થાય છે. હું તો એના વગર સ્કુલની કલ્પના પણ નથી કરી શકતો.

સ્કુલની સામગ્રી ખૂબ સાદી અને સસ્તી છે. મોટા ભાગના શિક્ષકો જો તેમને આવી શાળામાં કામ કરવું પડે તો પોતાની જાતને ગઈ ગુજરીના

સમજ ! ઓફિસમાં એક સાદુ ટાઈપરાઈટર, એક ટેપરેકોર્ડર અને એક ડુપ્લીકેટર છે. મુખ્ય હોલમાં એક ફીઝ અને એક પ્રાયમસ છે, જેની પર બાળકો અવારનવાર ખાવાનું બનાવે છે. જો કે સામાન્ય રીતે તો તેઓ ડેનિશ સેન્ડવીચ જ ખાય છે. શાળામાં એક નાનો પણ સારો પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. વર્કશોપમાં લાકડાનું અને ધાતુનું કામ કરવા માટેના ઓજારો અને ઑક્સી-એસીટીલીનથી કાપવાના અને વેલ્ડિંગ કરવાના ઉપકરણો છે. રમતો અને કોયડાઓનો પણ એક નાનો સંગ્રહ છે.. તેમાં કેટલાક વિજ્ઞાન અને ગણિતના પુસ્તકો છે અને કેટલાક પાઠ્ય પુસ્તકો છે. વિજ્ઞાન અને ગણિતના ઉપકરણો જે સામાન્યતઃ શાળાઓ માટે અત્યંત આવશ્યક ગણાય છે તે મને અહીં જોવા ન મળ્યા.

શિલ્પકળાના ઉપકરણો પણ વધારે નથી. મને યાદ નથી કે મેં કોઈ બાળકોને માટી, રંગ કે ડ્રાઈંગ બોર્ડ વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં જોયા હોય. પરંતુ શાળામાં બાળકોએ રંગેલા કેટલાક ચિત્રો અને અન્ય વસ્તુઓ હતી. તેનો અર્થ એવો થાય કે શાળામાં ક્યાંક રંગ હતા કે જ્યારે બાળકોને જરૂર પડે ત્યારે મળી શકતા હતા. ત્યાં એક સિલાઈ મશીન અને બે-ત્રણ હાથશાળ પણ છે.

પહેલાં એક વખત હું સ્કુલમાં ગયો ત્યારે ત્યાં ઘણાં બધાં પક્ષીઓ અને નાના પ્રાણીઓ હતા. પણ બીજી વારમાં તો તે બધા જતા રહ્યા હતા ને તેની જગ્યાએ ટાંકીઓમાં ઘણી બધી માછલીઓ હતી. આ ટાંકીઓ બાળકોએ જાતે કે મોટાઓની થોડી મદદ લઈને બનાવી હતી. કેટલાક બાળકો તો કલાકો સુધી આ માછલીઓને જોતા બેસી રહેતા. ત્યાં બોલ, કૂદવાના દોરડા વગેરે રમવાના સાધનો છે. વ્યાયામશાળામાં એક કુદવાનું ગાદલું છે. સંગીતના વર્ગમાં એક ઘસાએલો જુનો પુરાણો પિયાનો, કેટલાક ગિટાર, એક શિક્ષકનું બનાવેલ એક વાદ્ય યંત્ર અને કેટલાય જુદા જુદા માપના ઢોલક છે.

આ યાદી કાંઈ પૂરી નથી. ત્યાં કેટલીક એવી પણ વસ્તુઓ હતી જે મારા જોવામાં ન આવી કે મને તેના વિશે ખબર જ ન પડી. જે કાંઈ મેં જોયું

તેનાથી ત્રણ વાતો સ્પષ્ટ થાય છે. એક પરંપરાગત શાળાઓમાં જોવા મળતા સામાન અને ઉપકરણોનો ખૂબ નાનો અંશ આ શાળામાં છે. બીજું કે આ શાળામાં જેટલાં પણ ઉપકરણો હતાં તે બાળકાને વાપરવા માટે હતાં. સામાન્ય શાળાઓની જેમ તાળા બંધ કબાટો નથી કે નથી લાયબ્રેરીમાંથી પુસ્તક લેવા માટે કોઈ કડાકુટ. અને ત્રીજી વાત જે સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. અને જે અહીં આવ્યા પછી સમજ પડી, તે એ કે જો કોઈ આવી કામ કરવાની જગ્યા બાળકો માટે શરૂ કરવા માંગે તો તેમાં વધારે પૈસા ખર્ચવાની જરૂર નથી. બાળકોને કામ કરવા માટે ઘણા બધા સજાવેલા સામાનની આવશ્યકતા નથી હોતી.

શરૂ શરૂમાં બાળકો ગણિત અને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાઓ તરફ ઢળતા. તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું બીજી શાળાઓમાં અપાતા કામ જેવા કે શિક્ષકને સાંભળવા, કાર્યપોથી ભરવી વગેરે કરતાં સારું હતું. પરંતુ જો બાળકો પાસે કંઈક કરવાના વધુ સારા વિકલ્પો ખોલવામાં આવે તો ભાગ્યે જ તેઓ પ્રયોગશાળામાં વધારે સમય વિતાવે.

સચ્ચાઈ તો એ છે કે શાળા પાસે વધારે સાધનો ન હોવાનું એક કારણ તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. એવી પણ કેટલીક વસ્તુઓ છે જે જો શાળા પાસે પૈસા હોત તો તે બાળકો અને શિક્ષકો માટે ખરીદવાનું વિચારે. એ પણ એટલું જ સાચું છે કે બાળકો અને શિક્ષકો જો કાંઈ વસ્તુ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે તો તેને ઉધાર કે સસ્તું ખરીદવાનો રસ્તો પણ શોધી કાઢે છે. છેવટે તો જો શાળા પાસે પૈસા હોત તો પણ બાળકો અને શિક્ષકો મળીને એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચત કે સામાન કરતાં વધારે ઉપયોગી અને રુચિકર કામો પાછળ પૈસા ખર્ચ કરવામાં આવે.

સ્કૂલ કોપન હેગન અને તેની આસપાસ ઘણાં પ્રવાસો કરે છે એટલે સુધી કે બાળકોના એક જૂથે સ્વીડનના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પદયાત્રા કરી.

હાજરીની ચર્ચા પણ કરી લેવી જોઈએ. અન્ય સ્થાનોની જેમ ડેનમાર્કમાં પણ કાયદાકીય રીતે શાળાએ જવું અનિવાર્ય છે. અને ઘણી બધી

શાળાઓમાં તેનો દંઢતાથી અને કઠોરતાથી અમલ કરવામાં આવે છે. આ શાળામાં એવું નથી. શાળામાં હાજરીનો રેકૉર્ડ રાખવામાં આવે છે પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે રોજ હાજરી લેવામાં આવે છે કે કોઈ નિશ્ચિત સમયે શાળામાં બધાનું હાજર રહેવું જરૂરી છે. પણ કોઈ એક દિવસે કોઈ એક શિક્ષકનું એ કામ હોય છે કે એ જૂએ કે કોણ શાળામાં છે અને કોણ નથી. એ ચિંતાનો કે ઘેર ફોન કરવાનો વિષય નથી થઈ જતો. એવું માની લેવામાં આવે છે કે બાળકના શાળાએ ન આવવા પાછળ કોઈક યોગ્ય કારણ હશે અને એ જ્યાં પણ હશે ત્યાં કંઈક સાર્થક કામ કરતો હશે.

આમ આ શાળાનો એક એટલો નિખાલસ અને અંતરંગ સમુદાય છે કે કોઈકને ને કોઈકને ચોક્કસ ખબર હોય છે કે બાળક જો શાળામાં નથી તો તે ક્યાં છે અને શું કરે છે ? એક બે દિવસ કોઈ બાળક શાળાએ ન આવે તો આવ્યા પછી તેણે શું કર્યું તે ચોક્કસ કહે છે. એવું તો ભાગ્યે જ બને છે કે કોઈ બાળક શાળાએ ન આવ્યું હોય અને કોઈનેય તેના કારણની ખબર ન હોય. જો વધારે કોઈક દિવસ સુધી ના આવે તો શિક્ષકો પણ ભાળ મેળવી લેતા હશે.

એક વખતે એક બાળક ઘણા સમય સુધી શાળાએ ન આવ્યું ત્યારે બધા વિચારવા લાગ્યા કે તેને કેવી રીતે પાછું બોલાવીએ. બાળકો પાસે શાળાએ ન જવાનું વ્યાજબી કારણ હોય તો ન જવાની આઝાદી છે. તેના માટે તેમણે નથી તો અગાઉથી કોઈ મંજૂરી લેવી પડતી કે નથી આવ્યા પછી તેની સ્પષ્ટતા કરવી પડતી. બીજી શાળા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓની જેમ ગેરહાજર રદ્દા તે સમયે તેમણે શું કર્યું તે લખીને નથી આપવું પડતું.

હંમેશાં મારું આ શાળામાં વસંત ઋતુમાં - મે મહિનાના મધ્યમાં કે અંતમાં-જવાનું થયું. લાંબી, અંધારી શિયાળાની ઋતુ પછી જ્યારે સૂર્ય નીકળે છે ત્યારે સ્કેન્ડિવિયન લોકો બહાર નીકળવાનું પસંદ કરે છે. વર્ષના આ સમયે કોઈ પણ દિવસે જોઈએ તો અડધા જ બાળકો શાળામાં જોવા મળે છે. શિયાળામાં ભોટેભાગે બધાં જ બાળકો આવે છે. બાળકો શું કરે છે? મેં જે કંઈ પણ ત્યાં જોયું છે તેમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ કહીશ- જેનાથી શાળાના ઝૂકાવનો, ત્યાં થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવે. કેટલાક કામો બધા બાળકો એક સાથે કરે છે.

બે વર્ષ પહેલાં શાળાની એક મીટિંગમાં ઘણાં બધાં વિચાર-વિમર્શ પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એક દિવસ બપોરનું ભોજન બધા એક સાથે કરશે. તેના માટે કેટલાક પૈસા જુદા રાખવામાં આવશે. કેટલાક લોકો બજારમાંથી વસ્તુઓ લાવશે, કેટલાક ખાવાનું બનાવશે, કેટલાક પીરસશે અને બધા સાથે જમશે. આ એક ધાંધલ-ધમાલ, દોસ્તી અને રોનક સભર દેશ્ય હતું.

સ્કુલમાં ક્યારેક સામાન્ય સભા પણ થાય છે. જેમાં શિક્ષકો અને બાળકો સાથે ભાગ લે છે. તેમાં બધા લોકો બોલી શકે છે અને પોતાનો મત આપી શકે છે. બધાના મત એક સરખા ગણવામાં આવે છે. કેટલીક શાળાઓમાં આવું થાય છે ત્યાં ૧૦ વર્ષથી નીચેના બાળકો સક્રિય ભાગ નથી લઈ શકતા. પરંતુ આ શાળામાં એવું નથી. નાના બાળકો પણ ઘણું બોલે છે.

પ્રયત્ન એવો કરવામાં આવે છે કે મતદાનના બદલે પરસ્પર વિચાર-વિમર્શથી નિર્ણય કરવામાં આવે કે જેમાં બધા લોકો કે મોટા ભાગના લોકો સંમત હોય. તેઓ પરસ્પરના સંબંધો અને સમસ્યાઓ વિશે પણ વિચાર કરે છે. જેવી કે કોઈને કોઈ દ્વારા ખીજવવું કે હેરાન કરવું વગેરે. તેઓ શાળાની નીતિ અને ખર્ચ સુધ્ધાંની ચર્ચાઓ કરે છે. એક વાત જેના વિશે ઘણી ચર્ચાઓ થાય છે- તે છે શાળાનો નકશો. મુખ્ય હોલ જેને બિયરના ખોખાથી નાના નાના ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે તેના વિશે ઘણી મીટિંગો થાય છે. લોકો કહે છે કે વર્તમાન નકશો તેમને કેમ પસંદ નથી. બાળકો માપ લઈને નવો નકશો બનાવે છે. પછી મીટિંગમાં તેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પછી જોરશોરથી કામ શરૂ કરવામાં આવે છે. બધો સામાન અને ચોપડીઓ બહાર લઈ જવામાં આવે છે. આડશો પાડી દેવામાં આવે છે અને ફર્નિચર ખસેડી લેવામાં આવે છે. પછી શાળાની સારી રીતે સફાઈ કરવામાં આવે છે. પછી બિયરના ખોખાઓને નવી યોજના પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે અને બધી ચોપડીઓ અને બધો સામાન સરખી રીતે મૂકી દેવામાં આવે છે!

આ એક બહુ મોટું કામ હોય છે અને બાળકોને તેમાં ભાગ લેવાનું ગમે છે. આ વખતે તેઓ ખૂબ ઉત્સાહમાં હોય છે. વર્ષ પહેલાં મેં એક યુવા આર્કિટેકને કહ્યું હતું કે એક શાળાનું કામ ક્યારેય પુરું ન થવું જોઈએ. તેમાં બાળકો ફરી ડિઝાઈન કરી શકે, વારંવારે બનાવી શકે તેવી સંભાવનાઓ હોવી જોઈએ. ન્યુ લિટલ સ્કુલ એવી જ સ્કુલ છે.

સ્કુલની દિનચર્યાનો બહુ મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે- સવારના વ્યાયામ અને નૃત્ય. શાળાની વ્યાયામશાળાનો ઓરડો નીચી છતવાળો છે. ત્યાં એક મોટી શેતરંજ અને બે ડ્રમ છે. રોજ સવારે નૃત્ય અને સંગીતમાં પ્રશિક્ષિત એક શિક્ષક અને મોટા ભાગના બાળકો વ્યાયામ શાળામાં મળે છે. શિક્ષક ડ્રમ પર એક તેજ અને જોશીલી ધૂન વગાડે છે અને બાળકો ફૂંદવાનું -

નાચવાનું શરૂ કરી દે છે. એક સત્ર ક્યારેય બીજા જેવું નથી હોતું. બાળકો મસ્ત બનીને પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે લયમાં નાચે છે અને એક લય બીજા લયને આગળ લઈ જાય છે. બાળકો પહેલાના લય અને તાલમાંથી તેમને જે સારા લાગે છે તેને ફરી ફરી કરે છે.

પરંતુ બાળકો અને શિક્ષક જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ નવા, સ્ફુર્તિલા અને સુંદર લય-તાલ શોધે છે. નવી ધૂન નવા લય અને તાલને જન્મ આપે છે. ક્યારેક ક્યારેક કોઈ બાળક ડ્રમ વગાડે છે. અથવા એક ડ્રમ બાળક વગાડે છે અને એક ડ્રમ શિક્ષક વગાડે છે. આવા દેશ્યના સૌંદર્ય, આનંદ અને શક્તિનું શબ્દમાં વર્ણન કરવું અસંભવ છે. મેં આવું ક્યાંય ક્યારેય જોયું જ નથી. મોટા ભાગના બાળકો ખૂબ સ્વસ્થ અને શક્તિથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આ ઘણો વખત ચાલે છે અને બાળકોની ઘણી શક્તિ અહીં ખર્ચાઈ જાય છે. પણ એવું નથી કે બધી જ શક્તિ વપરાઈ જાય છે.

જો કે શાળામાં શાંત અને ચિંતનશીલ દિવસો પણ હોય છે. પણ ઘણે ભાગે તો બાળકો ખૂબ વાતો કરે છે, અવાજ કરે છે. તેઓ સક્રિય અને મીલનસાર રહે છે. અમેરિકન સ્કુલોમાં તો અહીંયાં કરતાં ઓછા સક્રિય બાળકોને જ અત્યંત સક્રિય બાળક ગણાવીને તેને નશીલી દવાઓ અપાય છે. આ નૃત્યનું સત્ર સ્કુલની મુખ્ય સુવ્યવસ્થિત ખેલફૂલની પ્રવૃત્તિ છે. સ્કુલથી થોડે દૂર લગભગ ૧૦ મિનિટના પગ રસ્તે એક બાગ છે. ત્યાં ફુટબોલ મેદાન છે. મોટા બાળકો- જેઓ ફુટબોલ રમવાનું પસંદ કરે છે અને મોટો ખેલાડી થવાનું સ્વપ્ન જૂએ છે તેઓ - અહીં રમવા આવે છે.

વેલિંગ્ટનનો સામાન આવ્યો તે પહેલાં શાળામાં એક બુન્સન બર્નર હતું. એક દિવસ લગભગ એક કલાક સુધી ત્રણ ચાર બાળકો તેને ઘેરીને બેસી રહ્યા, હું પણ તેમની સાથે હતો. અમારી બધાની પાસે એક એક ચિપીયો હતો જેનાથી ખીલ્લી પકડીને અમે ગરમ કરતા હતા. જ્યારે કોઈની ખીલી ગરમ થઈને લાલ અને મુલાયમ થઈ જતી હતી ત્યારે તેની સાથે તે કંઈક કરતો હતો. અમારામાંથી મોટા ભાગના પોતપોતાની ખીલ્લીને રેલના પાટાના એક ટુકડા પર હથોડીથી ટીપતા હતા. હું પણ

મારી ખીલ્લીથી કંઈક આકૃતિ બનાવવાની કોશિશ કરતો હતો, અને એ જોવા ઈચ્છતો હતો કે શું બે ખીલ્લીને ટીપીને એક બીજા સાથે જોડી શકાય છે ? હું તે ન કરી શક્યો.

એક નવો છોકરો જે માંડ સાત આઠ વર્ષનો હશે તે એક જ કામ વારંવાર કર્યા કરતો હતો. તે ખીલ્લીને લાલઘૂમ કરીને એક લાકડાના ટુકડામાં ખોસી દેતો- અને લાકડું બળતાં તેમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડતો. જો કોઈ છોકરો તેની ખીલ્લી સાથે પોતાની ખીલ્લી અડાડી દેતો કે આગની જ્યોતનો વધારે હીસ્સો લઈ લેતો તો એ એટલી જોરથી બૂમ પાડતો કે બીજા બાળકોને ડર લાગતો હશે કે નહિ ખબર નથી, પણ હું તો કાંપી ઉઠતો. મેં ક્યારેય કોઈ બાળકમાં આટલો આક્રમક ગુસ્સો નથી જોયો. હું તો એ વિચારવાની હિંમત પણ નથી કરી શકતો કે એ છોકરો જ્યારે પોતાની ખીલ્લી લાકડામાં મારતો હશે ત્યારે શું કલ્પના કરતો હશે ? મારે ફક્ત એટલો જ સંપર્ક થયો હતો.

બે વર્ષ પછી જ્યારે ફરીથી હું એ સ્કુલમાં ગયો ત્યારે તે શાંત, ઉદાર અને પ્રસન્નચિત્ત બાળક હતો. તે ધાતુ સાથે કામ કરવાનો અને વેલ્ડીંગ કરનારો સૌથી કુશળ કારીગર પણ થઈ ગયો હતો. મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો કે- તેણે મને એક દોસ્તની જેમ યાદ રાખ્યો હતો.

સંગીતકક્ષ. એક શિક્ષક - જેઓ સંગીતજ્ઞ અને કુશળ પિયાનોવાદક હતા તેઓ એક બાળકને ઈલેક્ટ્રીક ગિટાર પર કોઈ ધૂન વગાડવાનું શીખવી રહ્યા હતા. તેમણે બતાવ્યું. ફરી પ્રદર્શિત કર્યું. પછી બંનેએ એક સાથે વગાડ્યું. બે નાના બાળકો પણ તેમની સાથે ડ્રમ વગાડવા માંડ્યા. તેઓ જરાય તાલમાં નહોતા વગાડતા પરંતુ કોઈએ તેમને વગાડતા રોક્યા નહિ, કે ન તો ગુસ્સામાં એ રીતે જોયું કે- જોતા નથી અમે કામ કરીએ છીએ? મારી જેમ ઓરડામાં બે ત્રણ બાળકો હતા જેઓ ફક્ત જોતા હતા. જ્યારે જ્યારે પિયાનો અને ગિટાર લયમાં આવી જતા ત્યારે હું સાથે સીટી વગાડતો.

એક બીજા છોકરી બારીમાં બેસીને બહાર જોઈ રહી હતી. જે લોકો ત્યાં હતા તેઓના કૌશલ્ય અને ધ્યાનનું સ્તર જુદું જુદું હતું. પણ બધાને ભાગ લેવાની મંજૂરી હતી. શિક્ષણશાસ્ત્રી શ્રીમતિ સ્ટેલીબ્રસે લખ્યું છે કે, “ધ્યાનથી જોવું તે પણ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. બાળકોની આ ધ્યાનથી જોવાની પ્રક્રિયાનું સન્માન કરવું જોઈએ, અને જો કોઈ બાળક ધ્યાનથી

બીજાને જોઈ રહ્યું હોય તો તેને ધ્યાનભંગ ન કરવું જોઈએ, કે ન તો તેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. કેટલાક બાળકો પોતે કામ કરતા પહેલાં બીજા બાળકોને કરતાં જોવા ઈચ્છે છે, અને પોતે શું કરશે તેના વિશે વિચાર કરવા માગે છે.” ન્યૂ લિટલ સ્કુલમાં બધા આ વાત સમજતા હતા.

સભાગૃહમાં કોઈ ફર્નિચર નથી. જ્યારે મીટિંગ થાય છે ત્યારે લોકો ઓરડામાં દિવાલ સાથે બનેલા બાંકડા પર બેસે છે. એ સિવાય આખો ઓરડો ખાલી હોય છે. એક ચૌદ વર્ષની છોકરી કેટલાય દિવસો સુધી સતત એક કલાક સુધી તેની દિવાલ પર ટેનીસ બોલ અફાળ્યા કરતી અને પકડ્યા કરતી, એ જોવા માટે કે- એક પણ વખત પાડ્યા વગર એક સાથે બોલને કેટલી વખત દિવાલ સાથે અથાડી શકે છે. ઘણું કરીને વીસથી ચાલીસ વખત. એક બીજા પ્રસંગે ૮ થી ૧૨ વર્ષની છોકરીઓ રોજ અહીંયાં એક બે કલાક દોરડા ફૂદતી હતી. તેઓ રમતના નિયમો બદલ્યા કરતી અને ખૂબ જ ગંભીરતાથી અને ધ્યાનથી રમતી.

એક નાનો છોકરો શાળામાં નવો હતો, તે ખૂબ જ આક્રમક અને ગુસ્સાથી ભરેલો હતો. તે એવા નાના ગુપમાં હતો જેમાં બાળકો પોતે જ તેને ‘આતંકવાદી’ કહીને બોલાવતા. એક વાર તે પૂંકાના ખોખાને દંડો મારી મારીને રમતો હતો. રમતાં રમતાં તેણે એક દસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં મારી દીધું અને પોતાનું પરાક્રમ જોયા વગર નાસી ગયો. છોકરી પોતાના હાથ આંખ પર રાખીને દુઃખથી બેવડ વળી ગઈ. બીજા બાળકોએ અને શિક્ષકે પણ આ જોયું. તેની નજીકના લોકોએ તેને પૂછ્યું છે કે તે ઠીક તો છે ને !! અને તેને સાંત્વના અને સહાનુભૂતિ આપી. બસ, બીજું કંઈ ન થયું.

અન્ય કોઈ સ્કુલમાં આવું કંઈક થયું હોત તો એ છોકરીએ ધમાલ મચાવી મૂકી હોત. બીજા બાળકોએ પણ જઈને શિક્ષકને ફરિયાદ કરી હોત. એ નાના છોકરાને ખેંચીને લઈ આવત. તેની પાસે માફી મંગાવત અને સજા કરત. પરંતુ અહીંયાં તો વડિલોએ, બાળકોએ અને તે છોકરીએ પણ એ જ વિચાર્યું કે તેણે જાણી જોઈને નથી કર્યું. કદાચ તે પોતે જ ડરી ગયો હશે કે શરમાઈ ગયો હશે, તેને શા માટે સજા કરવી કે શા માટે વધુ શરમાવવો ?

તેને વધારે પ્રબળતાથી એવો અહેસાસ શા માટે કરાવવો કે તે કશાને લાયક નથી, જ્યારે કદાચ તેના મનમાં ઘર કરી ગએલી એવી જ ભાવનાએ આવી હરકત કરાવી હોય? એના બદલે તેને એવો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં કેવી રીતે સહાયભૂત થવાય કે અહીં સજા પામવા વિશે ડરવાની જરૂર નથી ?

આ રીતે આ શાળામાં આતંકવાદીઓને ‘સત્ય’ બનાવાય છે, ભાષણ કે સજાથી નહીં. મોટા લોકો બાળકો સાથે સહનશીલ અને ક્ષમાશીલ હોય છે અને તેમના પર વિશ્વાસ રાખે છે. સમય જતાં બાળકો પણ એકબીજા સાથે એવા બની જાય છે. એવું પણ નથી કે જો કોઈ બીજા બાળકનું ખાવાનું ખાઈ જાય, કે તેની કોઈ વસ્તુ છીનવી લે તો તેઓ અંદરો અંદર લડતા નથી, ઝઘડતા નથી કે બૂમાબૂમ નથી કરતાં. તેઓ એકબીજાથી નારાજ થઈ જાય છે. પણ અન્ય સ્કુલોની જેમ તેઓ એકબીજા વિશે વાતો ઉડાડતા નથી કે શિક્ષકને ફરીયાદ કરતા નથી, અને નથી લાંબા સમય સુધી દુર્ભાવના કે નારાજગી રાખતા.

આ શા માટે સફળ છે ?

આ વર્ણનથી કેટલેક અંશે એટલું તો સમજાવી શકાય છે કે બાળકો અહીં પ્રસન્ન અને સ્ફૂર્તિલા છે. પણ એ વાતની સમજ નથી પડતી કે બાળકો શાળાકાર્યમાં આટલા સરસ કેવી રીતે થઈ જાય છે ? તેનું શું કારણ છે.. તેનો ઉત્તર એક શિક્ષકે આપ્યો. “મોટેભાગે અમે વાતો કરીએ છીએ અને એકબીજાને સાંભળીએ છીએ. અને આ જ મોટેભાગે તેઓ પણ કરે છે.” એનો અર્થ એ નથી કે શિક્ષકો બોલે છે અને બાળકો સાંભળે છે. અહીં લેકચર કે એવું કશું નથી હોતું. અન્ય નવી ધારાની સ્કુલોની જેમ અહીં શિક્ષકો વિચારવિમર્શનું આયોજન પણ નથી કરતા. અહીંયાં ફક્ત બાળકોમાં કે બાળકો અને મોટાઓ વચ્ચે વાતચીત થાય છે.

મોટાઓ અને બાળકોની વચ્ચે વાતચીત કેવી રીતે શરૂ થાય છે ? મોટેભાગે આમ થાય છે. જ્યારે કોઈ બાળક એક મોટી વ્યક્તિ સાથે કંઈ કામ કરવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે કરતાં કરતાં એકબીજા સાથે વાત કરવાનું શરૂ કરી દે છે. કોઈ વખત બીજા લોકો પણ તેમાં સામેલ થાય છે.

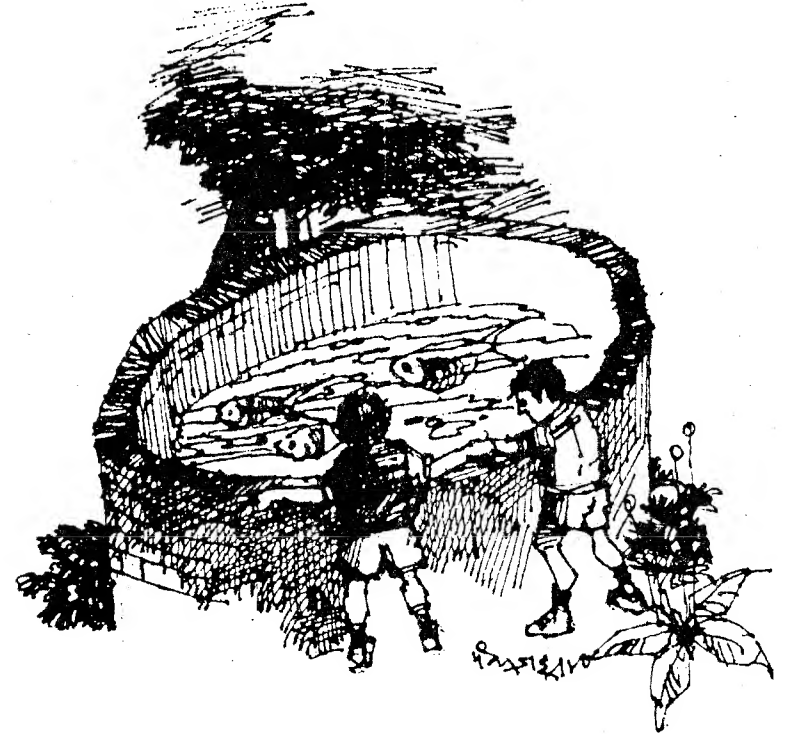
વાર્તાલાપ એક અસલ ચર્ચાની જેમ ક્યારેક આ તરફ આગળ વધે છે ક્યારેક પેલી તરફ. કેટલાક લોકો છોડીને જતા રહે છે, કેટલાક નવા શામેલ થઈ જાય છે. આ વાતો કરતો સમૂહ બે કે ત્રણ સમૂહમાં વહેંચાઈ જાય છે. વાતચીત ક્યારેય પૂરી નથી થતી. થોડા સમય માટે થંભી જાય છે પણ વિચાર ચાલતો રહે છે અને પછી ક્યારેક ફરી શરૂ થઈ જાય છે.

બાળકોના વિચારોની સાથે અહીં તેમના કામમાં અનુભવની પણ નિરંતરતા છે, (જેનો ઉલ્લેખ 'ડેનીસને લાઈવ્સ ઓફ ચિલ્ડ્રન' નામની ચોપડીમાં કર્યો છે.) જે બાળકોને સામાન્ય શાળાઓમાં પ્રાપ્ત નથી થતી અને જ્યાં વિચારધારાની એકાગ્રતામાં વારંવાર ઘંટ પડવાથી, વર્ગ બદલાવાથી કે પાઠક્રમ બદલાવાથી ભંગ પડ્યા કરતો હોય છે. ક્યારેક નાનાં બાળકો મોટા બાળકોની કે ક્યારેક મોટા બાળકો નાના બાળકોની વાત સાંભળે છે. સ્વતંત્રતા એટલે સુધી છે કે શિક્ષકોની મિટિંગમાંથી પણ બાળકોને દૂર ખસેડવામાં આવતા નથી. તેઓને વચમાં આવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં તો નથી જ આવતા, પરંતુ કોઈ આવી જાય તો તેને જવાનું પણ કહેવામાં નથી આવતું.

મહેરબાની કરીને આ વર્ણનને શાળા ચલાવવાની વિધિ કે પદ્ધતિ ન સમજશો, જે પી.ટી.સી. કે બી.એડ. કોલેજોમાં શિખવવામાં આવે છે. આ એક માનવીય સમુદાય છે અને તે એટલા માટે ચાલી શકે છે કે તેમાં

વડિલોનું મોટું યોગદાન છે. અહીંના શિક્ષકોના જૂથમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ બાબતો અસાધારણ છે. પહેલી વાત તો એ કે એ લોકોમાં ભણાવવા સિવાય ઘણા પ્રકારની યોગ્યતાઓ છે. એમાંના ઘણાખરાએ શિક્ષણમાં આવતાં પહેલાં ઘણી બધી જાતના કામો કર્યા છે, અનુભવો મેળવ્યા છે અને તેઓ તેમના એ અનુભવોને અને યોગ્યતાઓને શાળામાં લાવે છે. તે લોકો ઘણાં બધાં કામો કરી શકે છે, ચીજવસ્તુઓ બનાવી શકે છે અને વસ્તુઓને સુધારી શકે છે. બાળકો માટે આ બહુ મહત્વપૂર્ણ છે- તેઓને કંઈકને કંઈક કરવું સારું લાગે છે. અને તેઓ એ લોકો તરફ આકર્ષાય છે જેઓ જાત જાતના કામો જાણે છે. બાળકોમાં એ શિક્ષકો પ્રત્યે તેમની યોગ્યતાને કારણે જ એક સ્વાભાવિક સન્માન આવી જાય છે.

આજકાલના સ્વતંત્ર અને વૈકલ્પિક વિદ્યાલયોમાં ઘણીખરી સમસ્યાઓ તો કદાચ શિક્ષકોની મર્યાદિત ક્ષમતાઓના કારણે ઉભી થાય છે. યુવાન લોકો હંમેશાં ઘણી ઈમાનદારીથી મને વિશ્વાસ અપાવે છે કે તેઓ બાળકોનું ઘણું સન્માન કરે છે અને તેઓ તેમની સાથે ખુલ્લા વિદ્યાલયમાં કામ કરવું પસંદ કરે છે. જ્યારે હું પૂછું છું, 'તમે શું કરી શકો છો?'- તો તેઓ મુંઝાઈ જાય છે. મોટેભાગે તો તેઓ કશું નથી કરી શકતા, વર્ષોથી તેઓ વિદ્યાર્થી જ રહ્યા છે. તે સિવાય તેઓએ કશું કર્યું જ નથી. પરંતુ ફક્ત પ્રેમ અને સદ્ભાવના જ પૂરતાં નથી. મોટાભાગના બાળકો મોટેભાગે એક મુઠ્ઠી આવડત ધરાવનાર માટે ટોપલો ભરી પ્યાર છોડી દેશે. પરંતુ ન્યૂ લિટલ સ્કુલના શિક્ષકો તો ખુબ બુદ્ધિમાન, જાગૃત અને જિજ્ઞાસુ છે. તેઓ સંસાર વિશે ઘણું બધું જાણે છે અને તેના વિશે વિચારે પણ છે.

આનાથી વિપરિત અમેરિકન શિક્ષકોના એક સર્વેક્ષણમાં એવું તારણ નીકળ્યું કે મોટાભાગના શિક્ષકોમાં ન તો વધારે જાણકારી હોય છે ને ન તો તેઓ વધારે જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે. તેઓ ખૂબ ઓછું વાંચે છે અને રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ (અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં ખૂબ વંચાતું સામયિક) તેમની પસંદગીનું સામયિક છે. ઘણાં બધા શિક્ષકો તો વર્ષમાં ફક્ત એક જ પુસ્તક વાંચે છે, અને બીજા જેઓ વધારે વાંચે છે તેઓ હળવી નવલકથાઓ જ વાંચે છે.

આધુનિક દેશોની સરેરાશ વ્યક્તિની જેમ તેઓ ન તો વધારે જાણે છે કે ન તો વધારે કંઈ કરી શકે છે. જે કાંઈ તેઓ જાણે છે અથવા કરી શકે તેમ છે તેના વિશે શાળામાં ન તો ક્યારેય ચર્ચા થાય છે ન તો તેનો ઉપયોગ. શું તેઓ સાથે સ્વસ્થ, સફૂર્તિલા અને ઉત્સાહી બાળકો સમય વિતાવવો પસંદ કરશે?

એ પણ મહત્વનું છે કે ન્યૂ લિટલ સ્કુલના શિક્ષકો વિરક્ત- અળગા નથી. તેમના મનમાં તેમના દેશ ડેનમાર્ક પ્રત્યે નફરત કે ડર નથી. હા, અહીંયાં એવું ઘણું બધું છે જે તેમને પસંદ નથી અને બદલાવાની અપેક્ષા

રાખે છે. પરંતુ તેમને આ દેશ પસંદ છે અને અહીં રહેવું તેમને સારું લાગે છે. તેમને સંસાર માટે પણ ધૃણા નથી. સંસાર ઘણી બધી કમજોરી છતાં એ એક સુંદર, વૈવિધ્યપૂર્ણ મનમોહક જગ્યા છે જેમાં ઘણી બધી ઉત્સાહજનક, રોચક અને લાભપ્રદ વસ્તુઓ થઈ શકે છે.

તે લોકો તેમની પોતાની જાંદગીથી કંટાળેલા નથી. તે લોકોમાં જોશ છે, તાકાત છે. બચપણ જીવનનો સૌથી સારો સમય છે તેમ કહીને તેઓ બાળકને લાંબા સમય સુધી બાળક રાખવાનું નથી ઈચ્છતા. તેઓ જાણે છે કે બાળક ઝડપથી મોટા અને શક્તિમાન બની, દુનિયાને જોવા અને ઘણું બધું કામ કરવા ઈચ્છે છે. શિક્ષક પ્રસન્નતાથી તેમાં તેમને મદદ કરવા તૈયાર રહે છે.

વૈકલ્પિક શાળાઓ માટે આ વાત હંમેશાં સાચી નથી હોતી. ઘણું કરીને એ શાળાઓ શિક્ષકના રૂપમાં એવા યુવાઓને પોતાની તરફ આકર્ષે છે જેઓ પોતાની જાહેરાત, પોતાનો દેશ અને પોતાની આસપાસની દુનિયાથી છૂટા પડી ગયા હોય છે. મને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે અને હું સમજી શકું છું કે તેમની સાથે આમ કેમ થાય છે. પરંતુ આવા શિક્ષકો બાળકોને ખાસ મદદ કરી શકતા નથી.

બાળકોને દુનિયા સાથે કોઈ લડાઈ નથી હોતી. તેઓને માટે તો દુનિયા છે અને તેઓ તેમાં જવા ઈચ્છે છે. બાળકોને એવું સાંભળવું ક્યારેય સારું નથી લાગતું કે આ દુનિયા કેટલી બેકાર છે અને અહીં કરવા લાયક કશું જ નથી અને તેનાથી બચીને કેટલા દૂર જઈ શકાય છે.

કદાચ સૌથી મહત્વનું વાત એ છે કે ન્યૂ લિટલ સ્કુલના શિક્ષકો નિખાલસ અને સાચા છે. એટલે એ લોકો એ બધા વિષયો પર વાત કરવા તૈયાર હોય છે જેના વિશે બાળકો વાત કરવાનું ઈચ્છે છે. તેઓ પોતાના સાચા વિચારો પ્રગટ કરે છે અને જો તેઓ ન જાણતા હોય તો તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. મોટાભાગના શિક્ષકો માટે આમ ન કહી શકાય.

સર્વેક્ષણથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ૮૦ ટકા અમેરિકન શિક્ષકો વિવાદાસ્પદ વિષયો વિશે શાળામાં વાત કરવામાં વિશ્વાસ નથી રાખતા અને બાળકોને પણ તે વિષયો વિશે વાત નથી કરવા દેતા. જો કે તેઓ સારી રીતે જાણે જ છે કે બાળકોની તે વિષયમાં સૌથી વધારે રુચિ હોય છે. એટલે જ પરંપરાગત શાળાઓમાં બાળકો વધારે વાત નથી કરી શકતા અથવા તો જ્યારે કરે છે ત્યારે તેઓ જે ઈચ્છે છે તે વાત નથી કરી શકતા, ઈમાનદારીથી નથી કરી શકતા.

એ ઉપરાંત શિક્ષકોને, પ્રશિક્ષણમાં એવું વારંવાર શીખવવામાં આવે છે કે તેઓ તેમની અજ્ઞાનતા, અનિશ્ચયતાત્મકતા, અને મુંઝવણનો ક્યારેય સ્વીકાર ન કરે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે તેમને ઠોકી ઠોકીને કહેવામાં આવે છે કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક પ્રકારનું અંતર રાખે અને પોતાની વ્યક્તિગત જીંદગી અને ભાવનાઓ વિશે ક્યારેય ખુલીને વાત ન કરે. પરંતુ એ જ એ બધી વાતો છે જેમાં બાળકોની સૌથી વધારે જિજ્ઞાસા હોય છે, કારણ કે તેનાથી તેઓ સમજી શકે છે કે મોટા થવું એટલે શું?

ન્યૂ લિટલ સ્કૂલના બાળકો આગળ જઈને સામાન્ય શાળાઓમાં જાય છે ત્યારે ઘણું સારું કરે છે- તેનાં ઘણાં કારણો છે. તેઓ દુનિયા વિશે ઉત્સુક હોય છે અને તેના વિશે જાણવાનું કૌશલ્ય અને વિશ્વાસ તેનામાં હોય છે. વર્ષો સુધી રોજ કેટલાંય કલાકો સક્રિય રીતે, ગંભીરતાપૂર્વક વાતો કરતાં કરતાં અને ઘણા બધા લોકોને સાંભળી સાંભળીને ભાષાના ઉપયોગમાં સક્ષમ થઈ જાય છે, અને એ જ પ્રારંભિક વર્ષોમાં શાળાની ભૂમિકા છે. અત્યાર સુધી શાળામાં તથા બહાર ઘણી બધી સામાજિક વિષમ પરિસ્થિતિનો સામનો કરતા આવેલા આ બાળકો સામાન્ય શાળાના સીમિત પડકારો આસાનીથી હલ કરી શકે છે.

છેવટે તો જે બાળક પોતાના આંખ-કાન ખુલ્લા રાખે છે તે જલદી સમજી લે છે કે પરંપરાગત શાળાનો શિક્ષક શું ઈચ્છે છે. પરંતુ તે શાળામાં જ પરંપરાગત રીતે ભણાવાએલા પોતાના મિત્રો કરતાં વધારે સારું કરી શકે

છે તેનું સોથી મોટું કારણ તો એ છે કે તેઓ તેમના કરતાં ઘણું બધું વધારે જાણે છે.

એવું પૂછવામાં આવે છે કે આટલા વર્ષો સુધી જેમ ફાવે તેમ કર્યા પછી તે બાળકો સામાન્ય શાળાને કેવી રીતે સહી શકે છે ? શું તેઓ તેને નાપસંદ નથી કરતાં ? ખરેખર તો તેઓ તેને જરાય પસંદ નથી કરતા. તેઓ તેને ઢંગધડા વગરની સમજે છે. પરંતુ તે બાળકો ચતુર અને યથાર્થવાદી હોય છે. તેઓ એટલું તો સારી રીતે સમજે છે કે દુનિયામાં કશું કરવા કે કશું બનવા માટે કોલેજ અથવા યુનીવર્સિટી જ એક માર્ગ છે અને તે માર્ગમાં આવનારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા તેઓ તૈયાર હોય છે. તેઓ શાળામાંથી તેમને ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં પણ અન્ય બાળકો કરતાં વધારે સમર્થ હોય છે.

આપણને ન્યૂ લિટલ સ્કુલ વિશે સાંભળવું ગમે તેટલું સારું લાગે પણ આપણે એ નથી ભૂલી શકતા કે આખરે તે પણ એક સ્કુલ છે. તેનાથી પણ વધારે સ્વીકારવા જેવી વાત તો એ છે કે એક એવી સ્કુલ છે, જેનું અનુસરણ બીજા દેશમાં તો શું ડેન્માર્કમાં પણ ઘણી ઓછી શાળાઓએ કર્યું છે. પહેલું તો તે ખાનગી શાળા છે અને તે ડેનીશ સરકારી તંત્રનો ભાગ નથી, જેમાં બીજી કોઈ આવી સ્કુલ હોય કે નવી બનાવવાની યોજના હોય. તેમ છતાં તેનાં ઘણાં ખર્ચા પૈસા સરકાર આપે છે. ડેન્માર્કમાં એવો કાયદો છે કે જો કોઈ નિશ્ચિત સંખ્યામાં વાલીઓ એક સ્કુલ શરૂ કરે, અને એક વર્ષ સુધી તેઓ પોતે જ તેને ચલાવે, તો તે સમયથી સરકાર તેના ખર્ચના ૮૫ ટકા વહન કરે. બાકીના ૧૫ ટકાની વ્યવસ્થા તેમણે પોતે કરવી પડે. આ એક અઘરું કામ છે. કારણ કે એ દેશમાં ઘણા લોકો બહુ ગરીબ નથી, તો ઘણા લોકો ખૂબ અમીર પણ નથી.

બીજી વાત અહીં બાળકોના ભણતર માટે ખર્ચ કરવાની પ્રથા પણ નથી. કાનૂન હેઠળ ૪૦ નાની સ્વતંત્ર સ્કુલ શરૂ કરવામાં આવી છે જેને લિટલ સ્કુલ કહે છે. કોઈ પણ અન્ય દેશમાં આવો કાયદો નથી. સરકારના સહયોગ વિના ન્યૂ લિટલ સ્કુલનું કદાચ અસ્તિત્વ જ ન હોત અને પોતાના આ વર્તમાનરૂપનું તો કદાપી નહિ. આમ ન હોત તો તેણે એવા લોકોની સહાય અને સ્વીકૃતિ પર નિર્ભર રહેવું પડત જે અહીંયાંના બાળકોના મા

બાપ કરતાં ઘણાં વધારે અમીર હોય. પરંતુ કોઈપણ દેશના વધુ અમીર લોકો એવી સ્કુલને સહાય નહીં કરે જે એ વાતમાં વિશ્વાસ રાખતી હોય કે પોતે આગળ વધવું તેના કરતાં બીજાને સહયોગ કરવો કે સહાયતા કરવી વધુ મહત્વનું છે.

સ્કુલ આટલી અનોખાચારિક રીતે એટલા માટે કામ કરી શકે છે કે બાળકો તથા વાલીઓ પોતે જ એ નક્કી કરે છે કે તેઓ ક્યારે શાળાએ આવશે અને ત્યાં કેટલો સમય પસાર કરશે. એ જીલ્લાના સ્કુલ ઈન્સ્પેક્ટર તે સ્કુલને સાથ આપે છે, અને કમ સે કમ તેની સામે તો નથી જ થતા. જો આ સ્કુલ દેશના બીજા કોઈ ભાગમાં હોત અને અન્ય કોઈ ઈન્સ્પેક્ટર હોત તો આ શાળા એટલી ભાગ્યશાળી ન બનત, અને તેણે ઘણી બધી બાબતમાં કાયદાની રેખા પર ચાલવું પડત.

અંતમાં, આ સ્કુલ કોઈ કોશિશ કે ઈચ્છા વગર પણ વિજેતાઓની એટલે કે સફળ વિદ્યાર્થીઓની સ્કુલ છે. જો મોટાભાગના બાળકોના બદલે થોડા જ બાળકો આગળની શાળાઓમાં આવું કરત તો ઘણા બધા વાલીઓ કદાચ પોતાના બાળકોને અહીં મોકલવાનું બંધ કરી દેત. ત્યાં સુધી કે શિક્ષકો પણ- જેઓને હવે તો પોતાનો પસંદ કરેલો રસ્તો બરાબર છે તેઓ વિશ્વાસ બેસી ગયો છે- શંકા કરવા માંડત.

મેં ન્યૂ લિટલ સ્કુલનું વર્ણન કંઈક એવો માર્ગ પ્રદર્શિત કરવા માટે કર્યું છે જેનાથી બાળકો અને મોટાઓ સાથે રહી શકે અને કામ કરી શકે. એક બીજાને પોતાની વાત કહી શકે અને એકબીજા પાસેથી શીખી શકે. સ્કુલ એક એવી જગ્યા હોય જે તડ-જોડ, લાંચ-રુથત, ડરથી પર હોય. સંક્ષિપ્તમાં સ્કુલ-રહિત સમાજ. હું એમ નથી કહેતો કે આપણે બધી શાળાઓને ન્યૂ લિટલ સ્કુલ બનાવવા મચી પડીએ. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી. પહેલી વાત તો એ છે, અને એ સ્પષ્ટ છે કે-જો કોઈ પોતાની બધી શાળાઓ વધારે ઓછી ન્યૂ લિટલ સ્કુલ જેવી બનાવવાની અનુમતિ આપે તો સમાજ તે શાળા જ નહીં ઈચ્છે. શાળા સિવાય જ કામ ચલાવી લેશે.

સોથી મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે જે સમાજમાં બધાં બાળકો માટે ન્યૂ લિટલ સ્કુલ 'જેવી સ્કુલ હશે તે રહેવા અને મોટા થવા માટે ઘણી સારી અને ખુશનુમા જગ્યા હશે. છતાં તે એ જગ્યાથી કંઈક ઓછી જ હશે જેને હું આદર્શ કહી શકું.

ન્યૂ લિટલ સ્કુલના બાળકો માટે મોટા ભાગનું ડેન્માર્ક સીમાથી આગળ અને પહોંચની બહાર છે. હું એવું નથી ઈચ્છતો કે બાળકો બધો સમય એવી જગ્યાએ પસાર કરે જે ખાસ તેઓ માટે જ બનાવવામાં આવી હોય. એવા લોકો સાથે સમય પસાર કરે જેઓને ખાસ તેમની સાથે રહેવા માટે પ્રશિક્ષિત કર્યા હોય- ભલે તે જગ્યા અને તે લોકો ગમે તેટલા સારા કેમ ન હોય. બાળકોને તેનાથી ઘણી વધારે આવશ્યકતાઓ હોય છે. એકવાસમાજની જે ખુલ્લો હોય, તેઓની પહોંચમાં હોય, જેમાં કોઈ નાગરિકથી કશું ખાનગી ન હોય, નાની-મોટી કોઈ પણ ઉંમરનો નાગરિક સક્રિય, ગંભીર, જવાબદારીભરી ભૂમિકા ભજવવા માટે હકદાર હોય. એવો સમાજ બનાવવા માટે સ્કુલોનું સ્વરૂપ બદલવા ઉપરાંત બીજું પણ આગળ ઘણું બધું કરવાની જરૂર છે.

નવી તાલીમ અથવા પાયાની કેળવણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના પ્રસંગે આપેલા પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, "અત્યારે જરાય અતિશયોક્તિ વિના હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે મેં એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યનો મુકાબલો થાય... મેં તો કેવળ મંત્ર આપ્યો છે. એક વણિક-પુત્ર જો કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે."

ગાંધીજી માનતા કે, "જેઓ સ્વરાજની ઇમારતનું ઠેઠ પાયામાંથી ચણતર કરવા માગે છે, તેમને દેશનાં બાળકોની ઉપેક્ષા કરવી પરવડે તેવી નથી." "પાયાની કેળવણીની મૂળ પ્રેરણા ગામડાંઓમાંથી આવી છે અને તેનો આશય ગામડાંનાં બાળકોને ઘડીને નમૂનેદાર ગામવાસીઓ બનાવવાનો છે" તેમ તેમણે કહ્યું છે. "પાયાની કેળવણી હિંદુસ્તાનનાં બધાં બાળકોને હિંદના જે કંઈ ઉત્તમ તેમ જ કાયમનાં તત્ત્વો છે, તેમની સાથે સાંકળી દે છે. એ કેળવણી બાળકનાં મન તેમ જ શરીર બંનેનો વિકાસ કરે છે; બાળકને પોતાની ભૂમિ સાથે જડી રાખે છે; તેને પોતાના તથા પોતાના મુલકના ભાવિનું ગૌરવભર્યું ચિત્ર બતાવે છે, અને તે ચિત્રમાં જોયેલું ભાવિ હિંદ રચવાના કાર્યમાં દરેક છોકરો કે છોકરી પોતે નિશાળે જતાં થાય, તે દિવસથી જ પોતાનો ફાળો આપે એવી ગોઠવણ કરે છે." તેમ તેઓનું માનવું હતું.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ લખે છે તે પ્રમાણે, "આજની અક્ષરજ્ઞાનની પદ્ધતિ, જેણે આપણને આઘા લઈ જઈને પાછા પાડ્યા છે, તે છોડીને હાથ ઉઘોગ દ્વારા છોકરા-છોકરીને શિક્ષણ આપવાની યોજના પર જવું એ એક કાન્તિ છે. એમાં બાળકમાં રહેલી નૈસર્ગિક સર્જનવૃત્તિનો ઉપયોગ કરીને સારામાં સારો લાભ મેળવવાનું ધ્યેય રહેલું છે."

આજે આ બાપુ સંકલ્પિત બુનિયાદી તાલીમનું નવસંસ્કરણ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. શિક્ષણ એ જ એક માત્ર સમાજ પરિવર્તન કરવાનું માધ્યમ છે. પરંતુ જો આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સમાજ અભિમુખ નહીં બને તો સમાજ તેમાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસશે. આથી જ નવી તાલીમ અથવા પાયાની કેળવણી તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આજની આપણી શાળા

આ સઘળાં ફૂલોને કહી દો યુનિફોર્મમાં આવે,
પતંગિયાંઓને પણ કહી દો સાથે દફતર લાવે.
મન ફાવે ત્યાં માછલીઓએ આમ નહીં તરવાનું,
સ્વીમીંગ પુલના સઘળા નિયમોનું પાલન કરવાનું.
દરેક કૂંપળને કોમ્પ્યુટર ફરજિયાત શીખવાનું,
લખી જણાવો વાલીઓને તુરંત જ ફી ભરવાનું.
આ ઝરણાંઓને સમજાવો સીધી લીટી દોરે,
કોયલને પણ કહી દેવું ના ટહુકે ભર બપોરે.
અમથું કે આ વાદળીઓને એડમીશન દેવાનું ?
ડોનેશનમાં આખે આખું ચોમાસું લેવાનું !
એક નહીં પણ મારી ચાલે છે અઠાવીસ સ્કૂલો,
'આઉટ ડેટેડ' થયેલો વડલો, મારી કાઢે ભૂલો!!

આવી કેદખાના જેવી શાળાઓમાંથી
બાળકોને મુક્તિ મળે એ જ અભ્યર્થના !